

УДК 340.12:316.32:316.356.2:334.722

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ СІМ'Ї СУБ'ЄКТОМ ПРАВА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА

THE THEORETICAL BASIS FOR THE DEFINITION OF THE FAMILY SUBJECT TO THE LAW IN THE TRANSFORMATION OF THE OPEN SOCIETY LEGAL SYSTEM

Макаренков О.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави та права
юридичного факультету
Запорізького національного університету

У статті охарактеризовано теоретичні основи визначення сім'ї суб'єктом права в умовах трансформації права відкритого суспільства. Визначено, що стимулювання розвитку конструктивної форми сім'ї за допомогою правових засобів вимагає формально-юридичної фіксації у законі дефініції поняття «сім'я», «сімейного підприємництва», деталей правосуб'єктності сім'ї.

Ключові слова: відкрите суспільство, виховання, підприємництво, побут, правовий статус, родина, суб'єкт права, шлюб.

В статті охарактеризовані теоретичні основи визначення сім'ї суб'єктом права в умовах трансформації права відкритого суспільства. Визначено, що стимулювання розвитку конструктивної форми сім'ї за допомогою правових засобів вимагає формально-юридичної фіксації у законі дефініції поняття «сім'я», «сімейного підприємництва», деталей правосуб'єктності сім'ї.

Ключевые слова: открытое общество, воспитание, предпринимательство, быт, правовой статус, семья, субъект права, брак.

The article described the theoretical basis of the definition of family law subject to the conditions of transformation of the open society legal system. We found that stimulation of the development of constructive forms of the family through legal means requires formal legal lock-in-law definition of the concept of «family», «family business», elements of family legal personality.

Key words: open society, education, business, mode of life, legal status, family, subject of law, marriage.

Постановка проблеми. Важливою умовою успішного виконання сім'єю природно властивих їй функцій з належного задоволення різноманітних інтересів подружжя, фізіологічного і духовного відтворення повноцінних високорозвинених дітей та досягнення інших суттєвих антропних і соціальних цінностей стає визнання її суб'єктом правових відносин, виокремлення і деталізація у законі усіх елементів її правового статусу. С. Алексєєв достатньо влучно визначив ознаки суб'єкта правовідносин. «По-перше, це особа, учасник суспільних відносин (індивіди, організації), що за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних прав та обов'язків. Для цього вона повинна мати конкретні якості, що пов'язані із свободою волі людини, колективу людей: зовнішня відокремленість, персоніфікація (взаємодія із зовнішнім світом у вигляді єдиної особи – персони), здатність створювати, виражати і здійс-

нювати персоніфіковану волю. По-друге, це особа, яка реально здатна бути учасником правовідносин та набула властивостей суб'єкта в силу юридичних норм», – написав він [1, с. 138]. Враховуючи такі ознаки суб'єкта права, їх чітке визначення у законодавстві відносно сім'ї сприятиме суттєво повнішому використанню її потенціалу зі збереження і розвитку людського капіталу, що у сукупності складає національне багатство. Сім'я повинна вирішити одне зі своїх найважливіших завдань – забезпечення сприятливих соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для стабільного існування та розвитку своїх членів, поліпшення їх життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства [2, с. 59]. В Україні, наприклад, кількість домогосподарств (груп людей, об'єднаних загальними завданнями, місцем проживання, бюджетом і звичай сімейно-родинними зв'язками, а у цілому – метою

забезпечення своїм членам певного рівня добробуту через формування та використання загального бюджету для виконання своєї основної функції: виробництва, реалізації й збереження людського капіталу [3, с. 288]) стійко зменшується: з 17097 тис. у 2009 р. (у 2010 р. – 17 050 тис., 2012 р. – 16984 тис. [4, с. 9], 2013 р. – 16958,7 [5, с. 9]) до 16945 тис. у 2014 р., з яких більшість, що мають дітей, знаходиться у Західних областях України (Поліського, Карпатського, Центрального та Подільського економічних районів) [6, с. 9-15]. Соціально-економічні негаразди спричиняють кризу інституту сім'ї в Україні: 1 367,6 тис. родин в Україні не мають 1-го або обох батьків. У 1-му півріччі 2010 р. понад 19 тис. осіб притягнуто до відповідальності за ухилення від виховання дітей (ст. 184 КпАП від 07.12.1984 № 8073-X). Кількість дітей відібраних у батьків з позбавленням батьківських прав: 1) 2005 р. – 8 565; 2) 2006 р. – 9 047; 3) 2007 р. – 10 751; 4) 2008 р. – 9 420; 5) 2009 р. – 7 939.

Враховуючи зазначені вище аргументи, бачимо, що сім'я інтегральний показник суспільного розвитку, який відображає моральний [7, с. 7], правовий, економічний та інший стан суспільства; теоретичні уявлення про правовий статус інституту сім'ї потребують розробки, зокрема й у межах цієї статті.

Стан наукового дослідження. У науковій літературі питанням сімейних відносин приділяють увагу вчені, а саме: вітчизняні правники – І. Васильківська (сімейному вихованню як чиннику запобігання злочинності), Б. Головкін (сімейно-побутовим конфліктам як чинникам детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень), О. Карпенко (утриманню і вихованню дітей-сиріт), О. Мазур (загальнотеоретичним питанням сімейних відносин) та ін.; економісти – А. Дуб, О. Ковалюк, Г. Лех (сімейним аграрним та іншим господарствам) та ін.; зарубіжні – О. Балдицина (сім'ї та державі у соціальному просторі), О. Гладковська (сімейним інтересам у майнових правовідносинах подружжя), О. Миролюбова (захисту інтересів сім'ї при розірвання шлюбу), Аль-Одайні Магда Мохаммед Муршед (клініко-психологічним аспектам переживань насилля жінкою у традиційній арабській сім'ї), Т. Нішт (сімейно-майновим угодам у РФ), І. Ткаченко (особистісно-розвиваючому ресурсу сім'ї), Ч. Шафранська (сімейній сім'ї у суспільстві, яке трансформується) та інші вчені. Загальнотеоретичні питання реформування правової системи держави (у т. ч. в умовах розбудови громадянського і відкритого суспільства) дослідили у своїх фундаментальних працях С. Бостан, С. Добрянський, М. Козюбра, А. Колодій, О. Лисенко, С. Максимов, С. Мороз, Ю. Оборотов, П. Рабінович, С. Тимченко, С. Тихомиров та інші вітчизняні, а також зарубіжні, наприклад, С. Алексєєв, Ж. Карбоньє, В. Лапаєва, В. Нерсєсянц, Н. Рулан, правники. Утім, незважаючи на велику увагу вчених до вищевказаних проблем, низка теоретико-правових питань проблеми визнання сім'ї суб'єктом права на тлі трансформації права відкритого суспільства наразі недостатньо досліджена, що зумовлює актуальність теми цієї статті.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити основи теоретичні основи визначення сім'ї суб'єктом права в умовах трансформації права відкритого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Аристотель визначив, що кожна родина є частиною держави; за Ф. Енгельсом, сім'я (її моногамна форма, за класифікацією Л. Моргана, виникає з парної сім'ї на межі між середнім і найвищим ступенем варварства, стає ознакою настання епохи цивілізації, заснована на пануванні чоловіка з метою народження дітей, походження яких від конкретного батька не підлягає сумніву, що необхідно для передачі спадкового майна своїм безспірним кровним прямим спадкоємцям [8, с. 81]) продукт суспільної системи, який відображає стан її розвитку.

Автори підручника В. Борисової та І. Жилинкової вказують на економічну сутність первісного значення поняття

«сім'я». На їх думку, слово «сім'я» походить від слова «сьємь», що означає «робітник, слуга, домохазяїн», тобто, первісне розуміння сім'ї охоплювало коло осіб, пов'язаних економічними зв'язками. І. Жилинкова дотримується думки, що законодавець цілком слушно не тільки не прагне до того, щоб розкрити поняття сім'ї, але і свідомо намагається відійти від надмірної формалізації цього поняття. Його наповнення конкретним змістом залежить від багатьох факторів, які настільки індивідуальні, що кожен формальний підхід до сім'ї неминуче вступив би у протиріччя з реальними життєвими ситуаціями. Посилаючись далі на рішення Конституційного Суду України (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 № 5-рп/99, вона резюмує, що різне тлумачення поняття «член сім'ї» не дає підстав для розробки єдиного поняття сім'ї в праві [9, с. 49, 50]. Цілком погоджуючись з І. Жилинковою у питанні різного антропологічно-правового змісту концепту «сім'я», об'єктивованого у свідомості громадян України, вважаємо за необхідне законодавчо розгорнути це поняття у низці правил ефективної реалізації правосуб'єктності сім'ї.

Нині у зарубіжних країнах поширене формально-юридичне оформлення економічного аспекту правового статусу сім'ї через визначення у нормах цивільного (господарського) права поняття «сімейне підприємництво». Вперше це поняття з'явилося у законодавстві Італійської Республіки, під ним розуміли сім'ю і двох найманих працівників; таке підприємництво звільнялось від будь-яких податків на 2 роки. У Республіці Узбекистан (далі – РУз), наприклад, сімейним підприємництвом є ініціативна діяльність, що здійснюється членами сім'ї (або сім'ї належить не менше 50% статутного капіталу), з метою отримання доходу (прибутку) на свій ризик та під свою майнову відповідальність, через створення юридичної особи або без такої (ч. 1, 3 ст. 3 Закону «Про сімейне підприємництво» від 26.04.2012 р. № ЗРУ-327) [10, с. 172-174]. І. Карімов підкреслив, що нормативно-правова фіксація нової організаційно-правової форми бізнесу – сімейного бізнесу – забезпечить розширення малого підприємництва. Ця форма організації бізнесу в РУз повністю відповідає існуючим національним традиціям ведення підприємництва та об'єктивним реаліям господарської діяльності [11, с. 172-174]. У США, ФРН сімейним визнається підприємництво, у якому родині належить 25% акцій підприємства, у країнах Скандинавії – 50% [12, с. 172-174]. Вважається, що соціально-правове значення родинного підприємництва полягає у зростанні ефективності виробництва і зміцнення інституту сім'ї; за Т. Назаровою – гармонізації інтересів між членами сім'ї [13, с. 131, 134].

В юридичній літературі під сім'єю розуміють: 1) союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю (В. Бошко); 2) союз осіб, заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини і який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними права і обов'язками (В. Рясенцев); 3) цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю і з'єднанням частин в єдине ціле [14, с. 14]; союз осіб, заснований на шлюбі, кровному спорідненні та усиновленні, який має на меті взаємну моральну і матеріальну турботу і підтримку, народження і виховання дітей [15, с. 8] (Я. Шевченко); 4) первинний і багатогранний осередок нашого суспільства (Н. Єршова).

Як бачимо, найпоширенішим юридичним фактом, з настанням якого пов'язують виникнення правосуб'єктності сім'ї, є укладення шлюбу. При цьому визнано, що судом може бути визначені стосунки між фізичними особами як сімейні й з інших підстав, незаборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Зокрема, сім'ю можуть створити жінка і чоловік, які проживають разом і ведуть спільне господарство, але офіційно

(в органах державної влади) не зареєстрували шлюб. Формально-юридично вони не вважаються подружжям, побутовою мовою їх союз називатиметься «цивільним шлюбом», конкубінатом (лат. *concubinatus* від *concubio* – лежу разом) [16, с. 11].

Проаналізовані вище визначення поняття «сім'я» здійснені вченими на рівні правової доктрини знайшли свій формально-юридичний вираз у міжнародному праві, але не на рівні національного законодавства усіх країн. У ч. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. та ст. 23 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. вказано, що сім'я є природним і основним осередком суспільства. За преамбулою Конвенції про права дитини 1989 р., сім'ю названо основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя усіх її членів і особливо дітей. Де природність сім'ї означає, що її виникнення об'єктивно започатковане умовами життя людей. Слово «основний» у визначенні поняття «сім'я» вказує на поширеність (наприклад, в Україні понад 13 млн. сімей) та унікально важливе соціально-правове навантаження, яке виконує тільки сім'я [15, с. 5-6]: забезпечення фізіологічних, економічних і духовних умов для відтворення і розвитку. Приєднуємось до думки М. Дякович, яка вказала на наявність достатніх підстав для розгляду сім'ї як самостійного суб'єкта права, для її правового визначення і його відображення у законі [14, с. 59].

Завдання правників полягає у тому, щоб розробити такі форми і методи правового регулювання сімейних відносин, які б найкращим чином сприяли виконанню сім'єю її соціальних, економічних та інших функцій [2, с. 55]. Утім, не усі норми чинних законів України виявилися актуальними для українських сімей. Наприклад, не популярним виявився в Україні інститут шлюбного договору: 1) у 2004 р. їх було укладено 476; 2) 2005 р. – 687; 3) 2006 р. – 917; 4) 2007 р. – 1263; 5) 2008 р. – 1029; 6) 2009 р. – 942; 7) 2010 р. 1037; 8) 2011 р. – 1341; 9) 2012 р. – 1357. Найчастіше їх укладають тоді, коли один із подружжя – це іноземець; переважно в м. Київ, у регіонах випадки поодинокі [17].

Відповідно до ст. 51 Конституції України від 28.06.1996 р. та ст. 5 Сімейного кодексу України, сім'я перебуває під захистом держави. Його основні напрями знаходяться у сферах економічних галузей права (цивільного, господарського, фінансового), права соціального забезпечення і виховання. Об'єктами правового захисту виступають цивільні, трудові, житлові, пенсійні та інші права сім'ї, а також права її членів, які є наслідком їх приналежності до сім'ї [2, с. 58, 60]. Відповідно норми забезпечення цих прав знаходяться в різних сферах законодавства. При цьому здійснюване державою матеріальне і правове стимулювання функціонування сім'ї здійснюється як безпосередньо (через надання коштів), так і опосередковано – через надання права бути учасником окремих видів правових відносин в силу факту приналежності до сім'ї (наприклад, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 № 973-IV, визначає таке право як можливість бути членом фермерського господарства). Щодо прямого методу матеріальної підтримки державою сім'ї класичними для розвинених країн (Бахрейну, Держави Кувейт, Королівстві Саудівської Аравії, ФРН тощо) стали законодавчі норми про виплату коштів при народженні дитини. В Україні недостатній розмір таких виплат, у т. ч. по догляду за дитиною до досягнення нею 3 річного віку (кількісно матері складають 94%, а батьки – 6%), особливо в умовах високого рівня валютної інфляції 2014-2015 років, інколи у сукупності з неефективністю їх витрачання, змушує більше 60% батьків повертатися на роботу раніше [18].

З. Ромовська слушно вказала, що сім'я є не тільки правовою, але й біологічною, психологічною та економічною категорією [15, с. 7]. Не акцентуючи особливої уваги на економічній функції сім'ї, С. Лепех підкреслила, що сім'я

як соціальне утворення має багатоаспектне функціональне призначення і створює умови для реалізації найрізноманітніших потреб та інтересів її членів, зокрема, емоційно-духовного, іншого особистісного спілкування, ведення спільного господарства, народження дітей та забезпечення їхнього гармонійного духовного та фізичного розвитку, тобто становлення їх як особистостей, прийняття на виховання та створення також оптимального середовища для адаптації в суспільстві дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування тощо [16, с. 9]. Від сім'ї залежить виховання наступних поколінь, що є передумовою розвитку та процвітання держави (утвердження відкритості свідомості членів суспільства для сприйняття прогресивних ідей). Адже саме у родині під керівництвом та з допомогою батьків дитина пізнає навколишній світ у всіх його складнощах і багатогранних виявах [7, с. 7].

Висновки. Отже, у понятті «сім'я» доцільно відобразити усі суттєві внутрішньо іманентні йому ознаки, воно не повинно бути аморфним, відображаючи тільки загальні критерії. Стимулювання розвитку конструктивної (здорової, найбільш успішної) форми сім'ї (класичної форми), яка придатна ефективно досягати мети і завдань в економічній та духовній сферах життя суспільства в Україні вимагає термінового вирішення таких питань: 1) формально-юридичної фіксації у законі визначення поняття «сім'я», «соціально-економічний захист сім'ї», «класична сім'я», «некласична сім'я» тощо; 2) визнання сім'ї суб'єктом права та якомога повніше визначення її прав, обов'язків, відповідальності; 3) визначення «сімейного підприємництва» як нової організаційно-правової форми здійснення господарської діяльності. Такі заходи сприятимуть розвитку і захисту інституту класичної сім'ї – важливої основи збереження та примноження здобутків традиційної української культури, яка нині перебуває під тиском руйнівних чинників як культур інших народів (у т. ч. через підривну діяльність спецслужб іноземних держав), так і внутрішнього нестабільного і/або безвекторного розвитку.

Таким чином, визнання сім'ї суб'єктом права передбачає формально-юридичну фіксацію деталей (прав, обов'язків, відповідальності; темпорально і/або сутнісно (у т. ч. у взаємовідносинах з іншими суб'єктами права) диференційованих умов реалізації цих елементів правосуб'єктності) її фізіологічного, духовного, економічного, соціального та інших вимірів у відповідному галузевому законодавстві – цивільному (у т. ч. сімейному, житловому), інформаційному, господарському, банківському, фінансовому, податковому, бюджетному, соціальному забезпечення (у т. ч. медичного та іншого соціального страхування, пенсійного) тощо. Фактично такі законодавчі норми повинні сприяти утворенню дієвих правових механізмів практичної реалізації усіх елементів правового статусу сім'ї (визнання «сім'ї») суб'єктом права через нормативно-правову фіксацію її комунікативних ролей у суспільстві – економічної та духовної, зокрема, соціальної злагоди, національного розвитку тощо; цільове фінансування витрат на задоволення різноманітних духовних і матеріальних потреб повноцінного розвитку дитини; виплату гідної заробітної плати батькам як до моменту народження дитини, так і після настання цієї події; а також – надання відповідних доплат до заробітної плати і таке інше) покликані підсилити соціально-правові засади організації нашого суспільства, його здатність ефективно відтворювати та максимально розвивати людські ресурси. Як багатовимірне явище сім'я у сфері правовідносин виявляє свою відокремленість, об'єктивно має права і обов'язки, її члени можуть їх спільно здійснювати, нести за наслідками своїх спільних дій відповідальність, тобто у цілому бути суб'єктом повноцінних (на інтелектуальному, чуттєвому і вольовому рівнях) правових відносин. Сім'я відображає правові відносини (зв'язки), до яких вона вступила внаслідок свідомого, вольового спря-

мування своєї правової енергії. Як суб'єкт правовідносин у відкритому суспільстві – це одинока людина чи союз осіб, заснований на шлюбі, і/або кровному спорідненні, і/або усиновленні (удочерінні), який має на меті взаємну духовну (моральну) і матеріальну турботу і підтримку, і/або народження і виховання дітей, у зв'язку з чим традиційно проживають спільно, організовують спільний побут, мають взаємні права та обов'язки; будучи первинним та основним осередком суспільства, виступають суб'єктом права, який набув таку природу в силу юридичних норм і реально здатний бути учасником правовідносин.

Вважаємо, що для національної ментальності України, як і у РУЗ чи інших країнах з сильними сімейними

традиціями, актуальною є потреба розроблення усього масиву юридичних норм для належної реалізації сімейних цінностей. Гарантоване виконання правових норм, які визначають правовий статус сім'ї, означатиме подолання негативної тенденції зменшення кількості домогосподарств, стабілізації їх відтворення та сприяння їх зростанню (наприклад, як у Турецькій Республіці). Винайдення правових способів виконання цього завдання складає зміст окремого напрямку вдосконалення права відкритого суспільства і передбачає здійснення подальших наукових досліджень предметів низки галузей права (публічних і приватних) та їх вдосконалення задля підвищення правового забезпечення життєздатності сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая лит-ра, 1981. – Т. 2 / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая лит-ра, 1982. – 360 с.
2. Мироненко В. П. Сімейне право України: [підручник] / В. П. Мироненко, С. А. Пилипенко. – К. : Правова єдність, 2008. – 477 с.
3. Шибасева Н. В. Структура економічної поведінки домогосподарств / Н. В. Шибасева, Л. А. Батюк // Вісник ХНТУСХ ім. Петра Василенка. – 2012. – № 127. – С. 287-293.
4. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році: стат. збірник / Кол. департаменту обстежень домогосподарств Держстату України. – К. : ІВЦ Держстату України, 2012. – 81 с.
5. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році: стат. збірник / Кол. департаменту обстежень домогосподарств Держстату України. – К. : ІВЦ Держстату України, 2013. – 83 с.
6. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році: стат. збірник / Кол. департаменту обстежень домогосподарств Держстату України. – К. : ІВЦ Держстату України, 2014. – 87 с.
7. Карпачова Н. І. Роль сім'ї, суспільства і держави в недопущенні бездоглядності, безпритульності та насильства щодо дітей / Н. І. Карпачова // Бюлетень МЮОУ. – 2011. – № 5. – С. 5-12.
8. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М. : Азбука-классика, 2009. – 256 с.
9. Сімейне право України: [підручник] / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; заг. ред. В. Борисової та І. Жилінкової. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 264 с.
10. Про сімейне підприємництво: Закон Республіки Узбекистан від 26.04.2012 р. № ЗРУ-327 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=51573.
11. Концепція подальшого поглиблення демократичних реформ та формування громадянського суспільства в країні: Доклад Президента Республіки Узбекистан І. Карімова від 12.11.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.press-service.uz/ru/news/794/>.
12. Баркова Л. А. Эволюция семейного предпринимательства как объекта правового регулирования / Л. А. Баркова // Вестник ТвГУ. Серия «Право». – 2013. – Вып. 35. – С. 170-179.
13. Назарова Т. Ю. Семейное предпринимательство в Российской Федерации: направления развития: дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Т. Ю. Назарова. – Тамбов, 2008. – 149 с.
14. Дякович М. М. Сімейне право України: навч. посіб. / М. М. Дякович. – К. : Правова єдність, 2009. – 512 с.
15. Ромовська З. В. Українське сімейне право: [підручник] / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с.
16. Лепех С. М. Сімейне право України: навч. посібник / С. М. Лепех. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 318 с.
17. Коваль Л. За 9 р. – 9 тисяч шлюбних договорів / Л. Коваль // Урядовий кур'єр. – 28.02.2013. – № 40. – С. 4.